

О.П. Курбет

ПРЕДСТАВНИКИ КИЇВСЬКОЇ ПОЛІТЕКОНОМІЧНОЇ ШКОЛИ ПРО СТВОРЕННЯ ІНСТИТУЦІЙНИХ УМОВ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА

Виокремлено основні напрямки інституційного забезпечення становлення та розвитку промислового підприємництва у працях представників Київської політекономічної школи. Розкрито погляди київських вчених на проблеми митної політики та монополізації промисловості у контексті історичного розвитку господарського середовища Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. Обґрунтовано актуальність та практичне значення теоретичних напрацювань київських вчених.

Ключові слова: історія української економічної думки, Київська політекономічна школа, промислове підприємництво, інституційні реформи, державне регулювання економіки, монополії, митна політика.

Постановка проблеми. Економічна політика держави стає необхідним елементом ринкової системи, коли ринковий механізм не здатний вирішити всі проблеми економічного зростання. Оптимальне поєднання ринкових і державних регуляторів дає можливість реалізувати соціально-економічні цілі розвитку суспільства, досягти високої ефективності виробництва, стабільного економічного розвитку, забезпечити соціальну справедливість. Про активну цілеспрямовану роль держави у реформуванні національної економіки, здатної забезпечити високу результативність цього процесу, свідчать приклади зі світового досвіду. Історія реформування незалежної України пов'язана переважно з реалізацією інституційних перетворень західного зразка. Натомість мало враховується вітчизняний досвід другої половини XIX – початку XX ст., зокрема: заходи урядової політики та їх наслідки; теоретичні та науково-практичні напрацювання вчених-економістів того періоду, пов'язаних з іменами видатного

реформатора та засновника Київської політекономічної школи М.Х. Бунге та його учнів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Ґрунтовні дослідження наукової спадщини вітчизняної економічної думки періоду ринкових перетворень на межі XIX–XX ст. містяться у працях С.М.Злупка, Л.Я.Корнійчук, Л.П.Горкіної, П.М.Леоненка, В.М.Фещенко, В.Д.Базилевича, В.В.Небрат, Н.А.Супрун та ін. Сучасні історико-економічні дослідження містять аналіз праць окремих вітчизняних вчених-економістів досліджуваного періоду з питань антимонопольного регулювання розвитку підприємництва [8] та ідей протекціонізму у зовнішній торгівлі [9, с.101–125], державного регулювання економіки та дослідження факторів, які впливали на формування цих ідей [14], тощо. Попри значну зацікавленість науковою спадщиною вітчизняних вчених економістів другої половини XIX – початку XX ст. науковий доробок представників Київської політекономічної школи стосовно інституційного забезпечення розвитку промислового підприємництва ще не став предметом окремого дослідження.

Мета дослідження. В рамках даної статті автор поставила за мету проаналізувати відображення у працях представників Київської політекономічної школи проблем створення інституційних умов становлення та розвитку промислового підприємництва, зокрема заходів митної політики та регулювання діяльності монополій, у контексті господарського розвитку Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. В означений історичний період спостерігається інтенсифікація розвитку промисловості, спричинена як промисловим переворотом, в результаті якого відбувся перехід від мануфактури до фабрики, від дрібного товарного виробництва – до широкомасштабного, від ручної праці – до застосування парових двигунів та системи машин, так і реформою 1861 р., яка, вивільнивши безземельних селян, надала резерв робочої сили для промисловості.

Поступово занепадають провідні галузі дореформеного періоду – ґуральництво, виробництво сукна (якщо у 1848 р. в Україні було 52 поміщицьких суконних мануфактури, то у 1879 р. залишилося всього тільки дві [5, с.52]), тощо, які розвивалися в поміщицьких маєтках на мануфактурній основі. Нато-

мість вперед почали виходити галузі важкої індустрії, які забезпечували технічний прогрес та модернізацію економіки, – залізорудна, вугільна, металургійна, машинобудівна. Зростанню нових галузей промисловості сприяло будівництво залізниць, яке особливо інтенсифікувалось у 70-х роках XIX ст. Воно створювало великий попит на товари важкої промисловості, зокрема, чорної металургії (метали, рейки) і машинобудування, а також збільшувало ринок збуту предметів споживання.

Розвиток промисловості здійснив вплив як на урядову політику Російської імперії, так і на економічну думку того часу, поставивши на порядок денний питання про створення інституційного середовища, яке б сприяло господарському поступу на ринкових засадах. Питання створення інституційних умов становлення промислового підприємництва, що полягало у відповідному організаційно-законодавчому забезпеченні, ціновій та митній політиці, фабричному та антимонопольному законодавстві, тощо, знайшло своє відображення у багатому науково-практичному доробку Київської політекономічної школи.

У вітчизняній економічній думці другої половини XIX – початку XX ст., яка сприйняла весь спектр здобутків світової економічної науки з питань окреслення ролі держави у господарському житті суспільства (див. табл. 1), Київська політекономічна школа посідала, використовуючи термінологію І.В.Вернадського, проміжну позицію між «позитивним» (безпосередня участь уряду у економічній життєдіяльності народу) та «негативним» (заперечує корисність втручання уряду) напрямками [3, с.1–2]. Її основу склала теорія німецького економіста XIX ст. Ф.Ліста, який виступив з різкою критикою вчення А.Сміта про свободу торгівлі та невтручання держави в економіку. Згідно з цією позицією, розвиток економіки на ринкових засадах полягав у необхідності поєднання можливостей ринкового механізму та державних регулюючих дій.

Основними питаннями, які розглядали представники Київської політекономічної школи у контексті становлення інституційних умов промислового підприємництва були такі: регулювання підприємницької діяльності, митна та податкова політика, фабричне та антимонопольне законодавство, регулювання банківської діяльності, розвиток комерційного кредиту, тощо.

Напрями оцінки ролі держави у вітчизняній економічній думці другої половини XIX – початку XX ст. та їхні ідейні витоки

Напрямки	Представники	Ідейні витоки (елементи методології західноєвропейських шкіл та напрямів економічної думки)
Захисники нерегульованого товарно-господарського ладу	І.В. Вернадський, Т.Ф. Степанов, М.Х. Бунге (на ранньому етапі наукової діяльності)	Класична політична економія
Прихильники сильної, постійно зростаючої ролі держави	П.П. Мігулін	Класична політична економія, Історична школа
	М.І. Зібер	Марксизм
Прихильники ринкового господарства, які виступали за поєднання можливостей ринкового механізму та державних регулюючих дій	М.Х. Бунге (на зрілому етапі наукової діяльності), Д.І. Піхно, Г.М. Цехановецький, В.Я. Железнов, О.Д. Білімович, К.Г. Воблий, П.І. Фомін, В.Ф. Левитський, О.М. Миклашевський, М.М. Соболев, М.І. Туган-Барановський	Історична школа, Марксизм, Класична політична економія

Примітка: розроблено автором за джерелами: 7; 15; 18.

Як відомо, у 70–80-х роках XIX ст. окреслилися монополістичні тенденції в розвитку економіки. В науковій літературі впродовж досліджуваного періоду ставлення до монополій змінювалось: якщо в 70–80-х роках XIX ст. воно набувало явно позитивного характеру, то на межі XIX–XX ст. було переважно негативним. У тогочасній періодиці писали про негативний вплив монополій на життя суспільства: «Синдикатами наповнена наша дійсність, – зазначено у журналі «Финансовое обозрение» за 1913 р., – від них стогне казна і обиватель, нарікає на їхню діяльність Волзьке пароплавство і все російське земство, скаржиться на них кожне місто, якому доводиться захищати обивателя і себе то від освітлювального тресту, то від елек-

тричного синдикату, то від угоди м'ясників та дровників»¹. Монополізація економіки відповідним чином відобразилася на державному регулюванні, якому була притаманна антимонопольна політика, особливо у роки економічного піднесення.

Питання сутності монополій та їх діяльності жваво обговорювалось у науковій літературі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. У квітні 1885 р. на засіданні Київського юридичного товариства Д.І.Піхно виступив з доповіддю «Торгово-промисленне стачки», що згодом вийшла окремою брошурою і стала першим в Російській імперії та другим у світі (після книги австрійського економіста Ф. Кляйнвехтера «Die Kartelle» (1883)) серйозним дослідженням процесу монополізації промисловості. У цій роботі вчений розцінював торговельно-промислові об'єднання як ринкове явище і доводив, що вони не можуть стати виразниками суспільних інтересів, оскільки «слугують вираженням і провідником приватних і однобічних інтересів, з тією лише різницею, що ці однобічні інтереси будуть діяти не поодиночі, а як масова організована сила» [13, с.43].

Проаналізувавши позитивні та негативні результати діяльності монопольних об'єднань (див. табл. 2), представники Київської політекономічної школи дійшли висновку, що при антимонопольному регулюванні варто зосередитися на боротьбі з негативними проявами та наслідками їхньої діяльності. Відтак можливі напрями зменшення негативного впливу діяльності монополій можна звести до чотирьох пунктів: забезпечення гласності в їхній діяльності; встановлення державою меж монопольного впливу; сприяння створенню монопольних контрорганізацій; розвиток конкуренції монополістами з боку державних підприємств.

Київські вчені критикували прихильників монопольних об'єднань. Зокрема, А.Я.Антонович вбачав у їхній діяльності можливість усунення недоліків економічного ладу та сприяння в отриманні вигоди як підприємців, так і споживачів та робітників, адже основний принцип їхньої діяльності полягає виключно в отриманні капіталістами вигоди з підприємств [6, с.284–285].

¹ Джерело: «Финансовое обозрение». 1913. № 3. – С. 2. Цитується за: [20, с. 168].

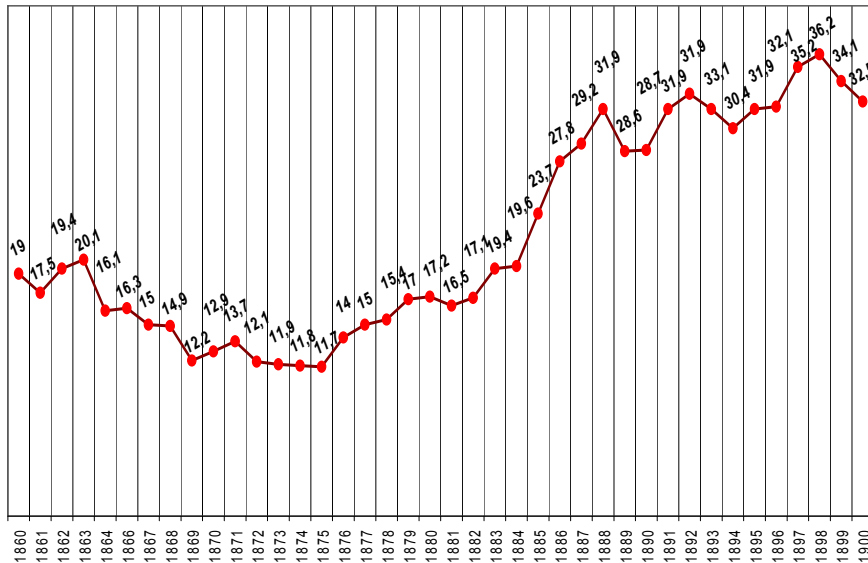
Оцінка діяльності монополій у дослідженнях представників Київської політекономічної школи *

Негативні риси	Позитивні риси
<ul style="list-style-type: none"> – неспроможність монополій точно розрахувати обсяги попиту на ринку; – відсутність піклування про інтереси трудящих верств та сприяння вирішенню соціальних проблем; – можливість тиску на уряд для реалізації монопольних інтересів, часто прямо протилежних суспільним; – нездатність монополій до встановлення порядку у господарському житті країни; – обмеження виробництва з метою підвищення цін на товари; – можливість гальмування науково-технічного прогресу шляхом скуповування патентів на винаходи, аби вони не дісталися конкурентам. 	<ul style="list-style-type: none"> – прихід на зміну анархії виробництва планомірного розвитку економіки капіталізму; – сприяння технічному прогресу завдяки впровадженню більш ефективної техніки; – покращення становища трудящих; – виникнення тенденції до гармонізації інтересів різноманітних класів і шарів населення; – підвищення продуктивності праці; – вдосконалення організації виробництва; – зниження витрат виробництва продукції; – приклад ведення господарства для дрібних виробників; – зменшення ризиків коливання цін.

* Примітка: розроблено автором.

Попри це, подібні висновки вчених не поширювалися на аналіз діяльності залізниць, які на межі ХІХ–ХХ ст. були одним із ключових елементів інфраструктури і сприяли розвитку великого промислового виробництва. Представники Київської політекономічної школи були солідарними у питанні необхідності зосередження управління залізницями у руках держави, що могло «забезпечити реалізацію не лише більш вигідних у торговому сенсі проектів залізничних мереж (пріоритетних для комерційних інтересів), а й інших, менш вигідних, проте значно більш соціально значущих» [10, с.26]. Це фактично означало державну монополію на залізничний вид транспорту. Аналогічні винятки стосувалися лише ключових галузей, у яких вчені вбачали неоціненне народногосподарське значення і діяльність яких вимагала обов'язкового врахування суспільних інтересів, на відміну від орієнтації на підприємницьку вигоду. До таких вони зараховували також пошту та телеграф.

Іншим важливим фактором економічного розвитку країни досліджуваного періоду була урядова митна політика, проілюстрована на прикладі динаміки відсотка митного обкладання до цінності ввезених товарів (див. рис. 1.).

Рис. 1. Відсоток митного обкладання до цінності всіх ввезених товарів за 1860–1900 рр. (%)

Примітка: розроблено автором за джерелом [16, с.821–822].

З рис. 1 видно, що загальний відсоток обкладання, який складав у 1862 р. майже 1/5 цінності ввезених товарів, на межі 1860-х – 1870-х років падає до 12–13%, після чого починає неухильно зростати, доки до кінця століття не досягає 34–36%. Таким чином митну політику даного періоду умовно можна поділити на два етапи: 1) перехід від заборонної системи до помірно-охоронної (тарифи 1850 р. і 1868 р.); 2) підвищення ставок мита практично на всі товари у 80-х роках XIX ст., які були об'єднані в загальному тарифі 1891 р. (що мав яскраво виражений охоронний характер).

Економічна політика протекціонізму сприяла індустріалізації господарства, що набрала обертів у другій половині XIX ст. Так, у 1866 р. було вирішено виготовляти устаткування для за-

лізниці всередині країни, не зважаючи ні на які ускладнення та витрати, а в 1869 р. з метою розвитку власного машинобудування встановлюється мито на іноземні машини, що ввозяться. Проте, слід пам'ятати, що митна політика повинна носити характер охоронної до певної міри, даючи окремим галузям поступово розвиватись, і, врешті, поступово зводиться нанівець, чого, на жаль, не спостерігалось у Російській імперії досліджуваного періоду, де вона відображала інтереси промислово-фінансових кіл. Це негативним чином відображалась на простому населенні країни, за рахунок якого вони отримували надприбутки, адже митні тарифи призводили до зменшення ввозу іноземних товарів та зростання цін на внутрішньому ринку, при тому, що на зовнішньому продукція могла продаватись нижче своєї вартості, або, навіть, нижче витрат виробництва.

М.Х.Бунге, який, за словами В.Д.Базилевича, «займав центристську позицію між фритредерами та протекціоністами» [11, с.49] вважав, що митні тарифи не можна виводити на суто протекціоністській основі. Навіть на початку своєї наукової діяльності, коли вчений був палким прихильником свободи промисловості, він писав, що «зниження мита може принести користь лише тоді, коли воно супроводжується методами, які схиляють до звільнення промисловості взагалі і до перетворення застарілої системи» [2, с.710].

Д.І.Піхно – учень М.Х.Бунге, вважав, що зупиняючись на виборі протекціоністської митної політики остання обов'язково має бути найбільш надійним та найбільш економним варіантом, адже вона зумовлює тимчасові втрати промисловості. На практиці така політика має відповідати трьом головним принципам. За Д.І.Піхном, вона може застосовуватися коли: 1) сповідує охоронні, а не фіскальні цілі у згоді з загальною системою податків та мит; 2) виправдана низьким рівнем розвитку господарства країни, або господарською апатією народу; 3) спроможна влучно визначити галузі, які потребують охорони та захисту від непосильної іноземної конкуренції [12, с.23–24].

Інший київський вчений-економіст К.Г.Воблий, аналізуючи вчення протекціоністів та фритредерів, виокремив низку недоліків протекціоністської політики, зокрема: протекціонізм призводить до штучного насадження галузей господарства, не виправданого реальними потребами країни, відтак ці галузі ма-

ють тепличні умови і не можуть нормально розвиватися; відсутність вільної конкуренції викликає застій у промисловості, адже захищені митними тарифами фабриканти і заводчики не переймаються технічним прогресом на виробництві; ціни на товари внутрішнього ринку зростають [4, с.194]. З іншої сторони, на думку вченого, протекціонізм виправданий для країн із нерозвиненою або малорозвиненою економікою, адже створення господарської самостійності потребує підняття рівня розвитку різних галузей господарства, чого можна досягти веденням протекціоністської політики. Таким чином, вже із визначення протекціонізму як «системи торгової політики, яка прагне шляхом митних тарифів зберегти та захистити інтереси вітчизняної промисловості в боротьбі з іноземною конкуренцією» [4, с.193], яке дає К.Г.Воблий, ми бачимо, що вчений підтримував розумне застосування протекційних тарифів митної політики, яке має зумовлюватися як рівнем господарського розвитку кожної окремо взятої країни, так і її природними багатствами. Цю позицію підтримував інший представник Київської політекономічної школи М.М.Цитович, який вважав, що «завдання держави не можуть бути однаковими у народів, які стоять на різних щаблях культурного та суспільного розвитку» [19, с.116–117].

Серед інших київських вчених-економістів вирізняється позиція О.Д.Білімовича, який у рецензії на книгу Д.І.Менделєєва «К познанію Росіи» критикує автора за надання промисловості першочергово значення у господарській системі і за переконання, що лише промисловість може дати достаток і підняти землеробство шляхом митного покровительства. На відміну від автора рецензованої книги, вчений саме у сільському господарстві вбачав основу економіки Російської імперії, адже близько 70% населення (понад 87 млн чоловік – за даними перепису населення 1897 р. [1, с.2]) годувалися землеробством. Саме тому він вважав неприпустимими високі протекційні митні тарифи, які, підтримуючи промисловість, важким тягарем лягли на селян: «Не в протекціонізмі, а саме в творчій діяльності по облаштуванню правового та господарського життя селянства запорука миру, достатку та могутності Росії» [1, с.16].

З-поміж інших представників Київської політекономічної школи найбільш значний внесок у дослідження та розвиток підприємництва зробив М.Х.Бунге. Вчений теоретично обґрунту-

вав нагальну необхідність розбудови в країні сприятливого підприємницького середовища та показав найбільш ефективні і перспективні напрямки розвитку приватного акціонерного підприємництва, а на практиці підвів під свої наукові ідеї і практичні рекомендації відповідну законодавчу базу. Спираючись на свої великі повноваження (М.Х.Бунге займав високі державні посади міністра фінансів (1881–1886 рр.) та голови Комітету міністрів Російської імперії (1887–1895 рр.)), він повністю або частково втілював їх у життя. Саме завдяки його зусиллям у країні було створено більш-менш сприятливе середовище для розвитку як приватного, так і державного підприємництва².

Висновки. Аналіз праць представників Київської політекономічної школи на предмет інституційного забезпечення розвитку промислового підприємництва засвідчив значну зацікавленість даною проблемою, розроблення широкого кола питань та позицію вчених відповідно до якої держава має сприяти та підтримувати розвиток промислового підприємництва. Дослідження розробок стосовно митної політики та регулювання діяльності монополій показало, що київські вчені були противниками створення «тепличних» умов для окремих галузей промисловості, які позбавлятимуть підприємців стимулів до конкуренції, тому виступали проти тривалої охоронної митної політики, і вважали за необхідне боротися лише з негативними проявами та наслідками діяльності монополій. Представники Київської політекономічної школи обстоювали необхідність врахування специфіки соціально-економічного розвитку кожної країни та її розгляду в процесі історичної еволюції, були прихильниками поєднання ринкового господарства та активного втручання держави в економіку, що дає підстави говорити, про близькість їхніх методологічних позицій та засадничих принципів німецької історичної школи.

Актуальність надбань української економічної думки другої половини XIX – початку XX ст., зокрема вчених-представників Київської політекономічної школи, визначає необхідність їхнього врахування при розробці та проведенні ринкових реформ. Проте, при використанні національного досвіду, як більш ефективного у справі ринкової трансформації господарства, варто

² Більш докладно див.: [11, с.41–55, 155–178; 17].

обережно ставитися до реалізації його на практиці, обов'язково враховуючи при цьому сучасний стан та специфіку розвитку господарства.

За межами цього дослідження залишилися важливі розробки з питань податкової політики, фабричного законодавства, регулювання банківської діяльності та ін., що відкриває широке поле для подальших наукових розвідок.

1. Билимович А.Д. По поводу книги Д.И. Менделеева «К познанию России» / А.Д. Билимович. – Киев : Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1907. – 16 с.
2. Бунге Н.Х. Промышленность и ее ограничения во внешней торговле. Статья первая / Н.Х. Бунге // Отечественные записки. – 1857. – Т. 110. № 2. – С. 709–734.
3. Вернадский И.В. Очерк истории политической экономии. Сочинение И. Вернадского, Ординарного профессора политической экономии и статистики в Главном педагогическом институте и пр. / И.В. Вернадский. – С-Петербург : Редакция Экономического указателя, 1858. – VI + 224 + VI с.
4. Воблый К.Г. Начальный курс политической экономии (история, теория и финансы) / К.Г. Воблый. – Киев, 1918. – 252 + IV с.
5. Дерев'янкін Т.І. Промисловий переворот в Україні в контексті формування ринку / Т.І. Дерев'янкін // Історія народного господарства та економічної думки України : зб. наук. пр. – Вип. 30. – К., Тернопіль, 1998. – С. 43–57.
6. Железнов В.Я. Очерки политической экономии / В.Я. Железнов. – 6-е изд., исп. и доп. – Москва : Типография Т-ва И. Д. Сытина. 1908. – XXIV + 858 с.
7. Коропецький І.-С. Українські економісти XIX століття та західна наука. – К. : Либідь, 1993. – 192 с.
8. Кудласевич О.М. Теоретичні засади антимонопольної політики держави (з історії вітчизняної економічної думки) / О.М. Кудласевич // Український соціум. – 2016. – № 2. – С. 71–79.
9. Кудласевич О.М. Українські джерела теорії підприємництва : монографія / О.М. Кудласевич ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». – К., 2014. – 256 с.
10. Курбет О.П. Київська політекономічна школа про місце залізничного транспорту в господарському житті країни / О.П. Курбет // Глобальні та національні проблеми економіки. – 2016. – Вип. № 13. – С. 22–27.
11. М. Бунге: сучасний дискурс / За ред. В.Д. Базилевича. – К. : Знання, 2005. – 697 с. – (Славетні постаті).

12. Пихно Д.И. О свободе международной торговли и протекционизме. Речь, читанная на торжественном акте Императорского Университета Св. Владимира 8-го января 1889 г. ординарным профессором Д.И. Пихно / Д.И. Пихно. – Киев : Высочайше утвержденное Товарищество печатного дела и торговли И.И. Кушнерев и К° в Москве, Киевское отделение. 1889. – 26 с. [Оттиск из Университетских Известий за 1889 год].
13. Пихно Д.И. Торгово-промышленные стачки: Доклад, читанный на заседании юрид. общ-ва, 13 апреля / Д.И. Пихно. – Киев, 1885. – 54 с.
14. Сайкевич О.Д. Державне регулювання ринкової економіки в роботах українських економістів другої половини XIX – початку XX ст. : автореф. дис. канд. екон. наук: 08.01.04 / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин. – К., 2004. – 18 с.
15. Сайкевич О.Д. Питання державного регулювання економіки у світовій та вітчизняній економічній думці XIX – початку XX століття: Курс лекцій / Сайкевич О.Д. – Житомир : Державний агроєкологічний університет, 2002. – 34 с.
16. Соболев М.Н. Таможенная политика России во второй половине XIX века / М.Н. Соболев. – Томск : Типо-литография сибирского Товарищества печатного дела. 1911. – VI + 850 + Прил. XXVI с.
17. Степанов В.Л. Н.Х. Бунге: судьба реформатора / Степанов В.Л. – М. : РОССПЭН 1998. – 398 с.
18. Фещенко В.М. Дослідження проблем становлення та розвитку ринкового господарства в працях економістів України другої половини XIX – початку XX ст. : монографія / Фещенко В.М. – К. : КНЕУ, 2003. – 187 с.
19. Цытович Н.М. Курс лекций по полицейскому праву (На правах рукописи) / Н.М. Цытович. – Киев : Типография Я.Б. Неймана, И.Т. Фельдзера и Ш.Б. Горенштейна. 1907. – 124 с.
20. Экономическая история России: учебник / А.Н. Маркова, А.В. Сметанин, Ю.К. Федулов ; под ред. Ю.К. Федулова. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2009. – 320 с.

Транслітерований список джерел

1. Bilimovich A.D. Po povodu knigi D.I. Mendeleeva «K poznanišu Rossii» / A.D. Bilimovich. – Kiev : Tipografiša Imperatorskogo Universiteta Sv. Vladimira, 1907. – 16 s. [in Russian]

2. Bunge N.H. Promyshlennost' i ee ogranicheniia vo vneshnej torgovle. Stat'ia pervaja. / N.H. Bunge // Otechestvennye zapiski. – 1857. – T. 110. № 2. – S. 709–734. [in Russian]
3. Vernadskii I.V. Ocherk istorii politicheskoi ekonomii. Sochinenie I. Vernadskogo, Ordinarnogo professora politicheskoi ekonomii i statistiki v Glavnom pedagogicheskom institute i pr. / I.V. Vernadskij. – S-Peterburg : Redaktsija Ekonomicheskogo ukazatelja, 1858. – VI + 224 + VI s. [in Russian]
4. Voblyj K.G. Nachal'nyj kurs politicheskoi ekonomii (istoriia, teoriia i finansy) / K.G. Voblyj. – Kiev, 1918. – 252 + IV s. [in Russian]
5. Derev'iankin T.I. Promyslovyi perevorot v Ukraini v konteksti formuvannia rynku / T.I. Derev'iankin // Istoriiia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy : zb. nauk. pr. – Vyp. 30. – K., Ternopil', 1998. – S. 43–57. [in Ukrainian]
6. Zheleznov V.Ya. Ocherki politicheskoi ekonomii / V.Ya. Zheleznov. – 6-e izd., isp. i dop. – Moskva : Tipografija T-va I.D. Sytina. 1908. – XXIV + 858 s. [in Russian]
7. Koropec'kyi I.-S. Ukrains'ki ekonomisty XIX stolittia ta zakhidna nauka. – K. : Lybid', 1993. – 192 s. [in Ukrainian]
8. Kudlasevych O.M. Teoretychni zasady antymonopol'noi polityky derzhavy (z istorii vitchyznanoi ekonomichnoi dumky) / O.M. Kudlasevych // Ukrains'kyi sotsium. – 2016. – № 2. – S. 71–79. [in Ukrainian]
9. Kudlasevych O.M. Ukrains'ki dzherela teorii pidpriemnytstva : monohrafiia / O.M. Kudlasevych; NAN Ukrainy, DU «In-t ekon. ta prohnozuv. NAN Ukrainy». – K., 2014. – 256 s. [in Ukrainian]
10. Kurbet O.P. Kyivs'ka politekonomichna shkola pro mistse zaliznychnogo transportu v hospodars'komu zhytti krainy / O.P. Kurbet // Hlobal'ni ta natsional'ni problemy ekonomiky. – 2016. – Vyp. № 13. – S. 22–27. [in Ukrainian]
11. M. Bunhe: suchasnyi diskurs / Za red. V.D. Bazylevycha. – K. : Znannia, 2005. – 697 s. – (Slavetni postati) [in Ukrainian]
12. Pikhno D.I. O svobode mezhdunarodnoj torgovli i protektsionizme. Rech', chitannaia na torzhestvennom akte Imperatorskogo Universiteta Sv. Vladimira 8-go yanvaria 1889 g. ordinarnym professorom D.I. Pikhno / D.I. Pihno. – Kiev, Vysochajshe utverzhdennoe Tovarishchestvo pechatnogo dela i torgovli I. I. Kushnerev i K^o v Moskve, Kievskoe otdelenie. 1889. – 26 s. [Ottisk iz Universitetskikh Izvestij za 1889 god]. [in Russian]
13. Pikhno D.I. Torgovo-promyshlennye stachki: Doklad, chitannyj na zasedanii yurid. obshch-va, 13 aprelja / D.I. Pihno. – Kiev, 1885. – 54 s. [in Russian]

14. Saikevych O.D. Derzhavne rehuliuвання rynkovoï ekonomiky v robotakh ukrains'kyh ekonomistiv druhoï polovyny XIX – pochatku XX st. : avtoref. dys... kadn. ekon. nauk: 08.01.04 / NAN Ukrainy; Instytut svitovoï ekonomiky i mizhnarodnykh vidnosyn. – K., 2004. – 18 s. [in Ukrainian]
15. Saikevych O.D. Pytannia derzhavnogo rehuliuвання ekonomiky u svitovii ta vitchyznanii ekonomichnii dumtsi XIX – pochatku XX stolittia: Kurs lekcii / Saikevych O.D. – Zhytomyr : Derzhavnyi ahroekolohichniy universytet, 2002. – 34 c. [in Ukrainian]
16. Sobolev M.N. Tamozhennaia politika Rossii vo vtoroj polovine XIX veka. – Tomsk : Tipo-litografiia sibirskogo Tovarishhestva pechatnogo dela. 1911. – VI + 850 + Pril. XXVI s. [in Russian]
17. Stepanov V.L. N.H. Bunge: sud'ba reformatora / Stepanov V.L. – M. : ROSSPEN 1998. – 398 s. [in Russian]
18. Feshchenko V.M. Doslidzhennia problem stanovlennia ta rozvytku rynkovogo hospodarstva v praciakh ekonomistiv Ukrainy druhoï polovyny XIX – pochatku XX st. : monohrafiia / Feshchenko V.M. – K. : KNEU, 2003. – 187 s. [in Ukrainian]
19. Tsytoich N.M. Kurs lekcij po policejskomu pravu (Na pravah rukopisi) / N.M. Tsytoich. – Kiev : Tipografija Ya.B. Nejmana, I.T. Fel'dzera i Sh.B. Gorenshtejna. 1907. – 124 s. [in Russian]
20. Ekonomicheskaia istorija Rossii: uchebnik / A.N. Markova, A.V. Smetanin, Yu.K. Fedulov; pod red. Yu.K. Fedulova. – M. : YuNITI-DANA, 2009. – 320 s. [in Russian]

Одержано 5.07.2016 р.